

ԱՌԱՔԵՆԻ ԱՌԱՔԵՆՅԱՆ

(Հայկական ՍՍՌ-ի գիտության
վաստակավոր գործիչ)

Մ Խ Ի Ք Ա Ր Գ Ո Շ

խիթար Գոշը հայ մտավոր կուլ-
տուրայի պատմության մեջ
հանդիսանում է ականավոր
ղեկներից մեկը: Նա հայտնի է
իրեն հայ իրավունքի առաջին
ձեռագրողը և լավագույն տեսարանը իրա-
վունքի խնդրում, մյուս կողմից՝ որպես առա-
կագիր: Մխիթար Գոշն զբաղվել է իրավուն-
քի խնդրով և առաջինը տվել հայ ժողովրդ-
դին զրված օրենք. նա չի ուսումնասիրել հայ
իրավունքը, նրա սոցիալական բնույթը: Հայ-
կական իրավունքը Մխիթարից առաջ նույն-
պես «ուսումնասիրության առարկա չի դար-
ձել, ինչպես և Մխիթարից հետո էլ երկար
ժամանակ անուշադրության է մատնվել:

Հայկական իրավունքի առաջին հետազո-
տությունը կատարել է Վահան վարդապետ
Բաստամյանը մի ընդարձակ առաջարանի
մեջ (180 էջ), որը կցել է Մխիթար Գոշի «Դա-
տաստանագրքի» 1880 թվականի հրատարա-
կության այս վերնագրով՝ «Մխիթարայ Գոշի
Դատաստանագիրք Հայոց, իրաւաբանական
հետազոտութիւնը հանդերձ ծանօթութեամբ»:
Բաստամյանի այդ «յառաջարանութիւն»-ը
տպվել է առաջ, ինչպես հաղորդում է հեղի-
նակը, «Փորձ» ամսագրում, 1879 թվականի
№ № VI, VII — VIII և IX-ում: Այս առաջա-
րանում հեղինակը գրում է, որ Ահաստանի
հայերն ունեցել են իրենց ինքնավարության
օրենքները և այդ օրենքները կազմելիս օգ-
տագործել են Գոշի Դատաստանագիրքը և
ներկայացրել Սիդիսմունդ թագավորին, որը
հաստատել է 1519 թվականին: Սիդիսմունդի
հաստատած օրենսգիրքը կրում է հետևյալ
վերնագիրը. «Օրենքներ հայոց իրավանց, Ա-

հաստանի բարեպաշտ Սիդիսմունդ առաջին
թագավորից հավանություն ստացած և նրա
հրամանով հաստատած, և նրա թագավո-
րական մեծության հրամանով նրանց մայրե-
նի լեզվից լատիններեն թարգմանած և բնա-
գրից ուղիղ ընդօրինակած»¹: Բաստամյանը
հայտնում է այն կարծիքը, որ մինչև Մխի-
թար Գոշը հայությունը չի ունեցել «աշխար-
հական օրենսգիրք կամ դատաստանագիրք»²:
Հեղինակն այնուհետև ցույց է տալիս, թե
և՛ որ և ո՞վքեր օգտագործել են Դա-
տաստանագիրքը: Մխիթարից հետո էլ մին-
չև Սմբատ Գունգստարը ոչ որ փորձ չի
արել և չի մտածել «հորինել նոր ազգային
սեփական օրենսգիրք կամ դատաստանագիրք
կամ խմբագրել ժողովածու հին հայկական
օրենքներից և իրավաբանական ավանդու-
թյուններից»³: Մխիթար Գոշի նույն Դատաս-
տանագիրքն օգտագործել է Սմբատ Գունգըս-
տարը իր Օրենսգրքի 2-րդ մասում և հերք-
վում է Մկրչյանի այն կարծիքը, թե Գունգըս-
տարը թարգմանել է Անտիոքի օրենքները⁴:
Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքը օգտա-
գործել է Քարթլայինայի թագավոր Վախտանգ
6-րդը. 18-րդ դարում նա հորինել է Վրացե-
րեն լեզվով օրենսգիրք, որ կոչվել է «Սա-
մարթլիս ծիզնի Վախտանգ մեփիա» («Դա-
տաստանագիրք Վախտանգ թագավորի») խո-
րագրով: Բաստամյանը այսպես է բացա-

1. «Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց»,
էջ 26:

2. Նույնը, էջ 52:

3. Նույնը, նույն էջը:

4. Նույնը, էջ 53:

տրում վախտանգի այդ քայլը. «Կամենալով մի կողմից ավելի շատ նյութեր ունենալ ձեռքի տակ, մյուս կողմից՝ տալ Վրաստանի մեջ բնակվող բազմաթիվ հայերին նոցա կյանքին և ապօրույթներին համար օրենքներ՝ վախտանգ թագավորը խնդրեց էջիֆանից հայոց օրենքներ և թարգմանել տալով վրացերեն՝ մոծեց նոցա յուր Սամարթիս ծիգնի դատաստանագրքի մեջ իրրե առանձին ամբողջ երրորդ մասն»⁵:

Բաստամյանը տալիս է իր եզրակացությունը, որ Դատաստանագիրքը չի կարող դիմանալ գիտական քննության, քայց նրա նշանակությունը մեծ է որպես հայ մատենագրության մեջ միակ իրավաբանական գրվածք⁶: Գունգոսարյի նշանակությունը հենց այն է, որ նա առաջինը թողեց հայ գրականության մեջ գրավոր կոթող հայ հին իրավունքի մասին:

Հայ գրականության մեջ Բաստամյանից հետո այդ ուղղությամբ լույս են տեսել մի շարք գրքեր: 1894 թվականին Ս. Բահաբերյանը հրատարակել է «Հեղալին և անձնական իրավունքը հին Հայաստանում», 1905 թվականին Շուշում լույս է տեսնում «Հայոց եկեղեցական իրավունք» ուսումնասիրությունը, ապա Խ. Սամվելյանի մի շարք ուսումնասիրությունները՝ 1905-ին — «Գնամք ու առևժանգամք ամուսնություն», 1907-ին — «Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը և հին քաղաքացիական իրավունքը», 1910-ին — «Հայ ժողովրդական իրավունքը» և 1939 թվականին — «Հին հայ իրավունքի պատմությունը» (Արմֆանի հրատարակությամբ), Արսեն եպիսկոպոս Ղլտճյանը 1913 թվականին հրատարակում է «Հայոց հին իրավունքը» գիրքը, իսկ 1918 թվականին լույս է ընծայում Սմբատ իշխանի «Դատաստանագիրք»-ը, կցելով 8 էջից բաղկացած առաջարան: Ղլտճյանն այստեղ հերքում է գերմանացի Կարստի թյուր կարծիքը Սմբատի Դատաստանագրքի մասին, որպես թե Սմբատի այդ գիրքը փոխառություն է օտար աղբյուրներից ասորականից, բյուզանդականից և այլն: Ղլտճյանը այն կարծիքին է, որ թե՛ Սմբատը և թե՛ Մխիթար Գոշը իրենց Դատաստանագրքերը կազմելիս օգտագործել են «Հայոց Կանոնագիրք»-ը, որ գոյություն է ունեցել ավելի վաղ, քան Գոշի աշխատությունը: Մյուս կողմից Ղլտճյանը մերժում է Գոշի ազդեցությունը Սմբատի վրա:

Բացի հայերեն ուսումնասիրություններից, լույս են տեսել նաև օտար լեզու-

ներով աշխատանքներ հայ իրավունքի մասին:

Ռուսերեն աշխատությունները, որոնք շատ չեն, մեծ մասամբ պատկանում են հայ հեղինակի գրչին և շատ աննշան չափով՝ ռուս իրավագետի Այսպես՝ 1870 թվականին լույս է տեսել Ալեքսեևի «Армянский судобник» գիրքը, որի մեջ նույնպես ռուս հեղինակը հայտնում է նույն կարծիքը, թե հայ իրավունքը թարգմանություն է Հուստինիանոսի օրենքներից: Ռուս հայտնի իրավաբան Ն. Կովալևսկին 1890 թվականին հրատարակել է «Закон и обычай на Кавказе» գիրքը, որի մի գլուխը («Влияние армянского и греческого права») նվիրված է հայ իրավունքին: 1919 թվականին լույս է տեսել Ս. Նդիազարյանի «Исследования по истории армянского права публичного и частного» գիրքը, որ վերաբերում է 10—13-րդ դարերի հայ սոցիալական կյանքին և իրավունքին, և Մելիքսեթբեկը հրատարակել է «Об источниках древне армянского права» և Խ. Սամվելյանը՝ «Очерки по обычному семейному праву армян» 1901 թվականին: Ռուսերեն լույս են տեսել անցյալում հղվածներ Մխիթար Գոշի մասին «Юридическое обозрение» ամսագրում՝ «Семейственное право по Мхитару Гошу» (Ս. Արծրունու) և «Судебник Мхитара Гоша» (Հ. Տեր-Հովհաննիսյանի), ռուսերեն լույս է տեսել նաև «Հայոց կանոնագիրքը» և «Судебная книга Мхитара Гоша и книга канонов» գիրքը:

Հայ իրավունքը հետազոտել են նաև օտար գիտնականներ: Առաջին անգամ Բինբերգ, գերմանացի մի գիտնական, մի աշխատանք է հրատարակում հայ և վրացական օրենսդրքի մասին: Այս աշխատանքը վերաբերում է վախտանգի դատաստանագրքի մասին 1829 թվականին Փարիզում ֆրանսերեն հրատարակված տեղեկություններին: Հայ իրավունքի մասին հետազոտություն է գրում Ֆ. Բիշոֆը: Ինչպես հաղորդում է Բաստամյանը, գոկտ. Ֆերդինանդ Բիշոֆի այդ գիրքը, որ կրել է «Das alte Recht der Armenier in Lemberg» («Հին հայ իրավունք Լեմբերգի հայերի» խորագիրը և լույս է տեսել 1862 թվականին Վիեննայում, հրատարակվել է լեհական Սիգիսմունդ թագավորի հաստատած Լեհաստանի հայության օրենսգրքի մասին: Բաստամյանը, ինչպես վերը նշեցինք, ցույց է տալիս, որ Լեմբերգի հայերը կետ առ կետ օգտագործել են Գոշի Դատաստանագիրքը և հերքում է Բիշոֆի այն թյուր կարծիքը, թե Սիգիսմունդի կողմից հաստատված Լեհաստանի հայության օրենսգրքը մեծ մասամբ փոխառություն է Հին և Նոր Կտակարաններից:

5. Վահան վրդ. Բաստամյան — «Մխիթարյան Գոշի Դատաստանագիրքը Հայոց, յառաջարանով», էջ 104 — 105:

6. Նույնը, էջ 180:

րից⁷, Քասաժյանը պոխարակում է նաև Հ. Խնձիճյանին, որը «Հանձն չի առել մի թեթև աշխատություն» գրել և ցույց տալ գերմանացի գիտնականի այդ սխալը: Բիշոֆի սխալը մերկացնում է Գրիգոր Արծրունին, որը «Հայկական աշխարհ»⁸ ամսագրում տպած իր մի հոդվածով հայտարարում է, որ Լեմբերգի (Լեհաստան) հայերի ինքնավարության օրենքները քաղված են Մխիթար Գոշից: «Թեպետ», — գրում է Քասաժյանը, — պ. Արծրունին միայն արիշից բաժ կարծիքն է հաղորդում, բայց և այնպես այդ կարծիքը շատ հիմնավոր է⁹:

Հայ իրավունքի փոխառնվածության այդ անընդունելի դրույթը կրկնում է գերմանացի մի արիշ իրավագետ՝ Հ. Կոհերը, որը 1888 թվականին հրատարակում է „Das Recht der Armenier“ (Հայերի իրավունքը), իսկ 1906-ին՝ „Alt-armenisches und armenisches Recht“ (Հին փրիական և հայկական իրավունքը) աշխատությունները, որոնց մեջ հայ իրավունքը համարում է փոխառություն օտար ժողովուրդներից: Նույն ոգով և ուղղությամբ հայ իրավունքը ուսումնասիրել են Գալից Մյուլլերը և Վ. Ապտովիցները, որոնք Գոշի Դատաստանագիրքը համարում են փոխառություն Մովսիսականությունից և Թալմուդից: Առաջին աշխատությունը կրում է „Das Mosaische Rezeptionsrecht in armenischen Recht“ (1906, Wien) խորագիրը, իսկ երկրորդին՝ „Beitrage zur mosaischen Reception in armenischen Recht“ (1906, Wien) խորագիրը:

Յոհ. Կարստը հրատարակել է երկու աշխատություն հայ իրավունքի մասին. առաջինը 1905 թվականին, Սմբատ Գունդատարի օրենսգրքի մասին, „Sempadis hen kodex aus dem XIII Jahrhundert“ երկրորդը՝ 1906 թվականին՝ „Grundriss der Geschichte des armenischen Rechts“ վերնագրերով: Յոհ. Կարստը այս աշխատությունների մեջ հետևում է վերը նշած գերմանական իրավագետներին և հայ իրավունքը համարում սոսկ փոխառություններ ասորականից, մովսիսականից, բյուզանդականից և այլն:

Հայ իրավունքի հետազոտման ուղղությամբ աշխատանքներ կատարվել են նաև ֆրանսիական դրականության մեջ. հայ իրավագետների հաղորդմամբ այդ կարգի գիտնականներ են համարվում Ռ. Դարեստը

(1887 թ.), Կ. Քասաժյանի «Հայ իրավունքը սկզբից մինչև մեր օրերը» ֆրանսերեն աշխատությունը (1901 թ.): Հայտնի են նաև Ե. Դյուլարիեի և Վ. Լանդուայի աշխատությունները: Դյուլարիեն շարադրում է Կիլիկյան հայ իշխանության պետական կառուցվածքի մասին գիրքը, որը կրում է „Etude sur l'organisation politique, religieuse et administrative du royaume de la petite Arménie au temps des Croisades“ վերնագիրը: Երկրորդը վերնագրված է „Le trésor des Chartes d'Arménie au Cartoulaire de la chancellerie royale des Rupéniens“:

Գրքում հեղինակը գետեղել է Կիլիկիայի թագավորական վավերագրերի պատճենները, որոնք կապ ունեն այն ժամանակի ասորական կամ այդ բնույթի դաշնագրերի հետ¹⁰: Դարեստի և Քասաժյանի աշխատությունները նույնպես հիմնված են փոխառության անընդունելի սկզբունքի վրա:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի մասին խոսելով, Խ. Սամվելյանը նմանապես պաշտպանում է օտար գիտնականների վերը բերած փոխառության տարածման և անսկզբունք բնկալումը շեշտելով, որ Մովսիսական օրենքները մուտք են դրած ոչ միայն Գոշի գրքի մեջ, այլև զրանից առաջ «Հայ կրոնական իրավունքի մեջ... եկեղեցական ժողովների կանոնական որոշումներում»¹¹:

Չի կարելի համաձայնել հայ իրավունքի ինքնուրույնությունը բացասող այն կարծիքների հետ, որոնք հայ իրավունքը հռչակում են փոխառություն ասորականից, բարելականից, մովսիսականից, բյուզանդականից և այլն: Ժիշտ չի լինի մտածել, որ տոհմային հասարակության իրավական նորմերը պահպանվել են և կիրառվել դասակարգային հասարակության պայմաններում, այն էլ 12-րդ դարում: Պատմությունից հայտնի է, որ ասորկատիության ժամանակի հույները պայքարում էին հնացած ու մեռած տոհմային հասարակության սովորույթների դեմ. նույն իսկ այդ պայքարն արտացոլվել է զեղարվեստական գրականության մեջ. Էսքիլեսը իր «Նինդրադուներ» ողբերգության մեջ դատապարտում է մերձավոր ամուսնությունը, որ տոհմային հասարակությունից ժառանգություն էր մնացել ասորկատիական հասարակության: Կլիսթենեսը իր ռեֆորմներով վերջ դրեց տոհմային հասարակարգի մնացուկներին: Եթե հասարակությունների մեջ պահպանվում են բարոյական որոշ համանման

7. Վահան վրդ. Քասաժյան. «Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրքը Հայոց, յառաջարկություն», էջ 24:

8. «Հայկական աշխարհ», 1870 թ., № № 5 և 6 (միացյալ):

9. Վահան վրդ. Քասաժյան. նույնը, էջ 28:

10. Պրոֆ. Խ. Սամվելյան. նույնը, երբեմնական, էջ 12—13:

11. նույնը, նույն տեղում, էջ 55:

նորմեր, այդ դեռ չի կարելի բացատրել փոխառության տեսության մասին Գողովյունը դատապարտվել և դատապարտվում է բոլոր հասարակությունների մեջ. և թե բոլոր դասակարգերի տիրապետության ժամանակ օրենքների ժողովածուների մեջ գոյություն ունեն օրենքներ գողության դեմ, այդ դեռ չի նշանակում, թե այդ պետական իրավական նորմեր ժառանգություն է մոխրակալներից: Իրավական նորմերի միջև նմանությունն անխուսափելի է, որովհետև ժողովուրդներն ապրել և ապրում են դատակարգային հասարակության համանման պայմաններում: Հոռոմեական իրավունքը դարձավ հանրաճանաչ հին հասարակությունների համար, որովհետև նա հարազատորեն դրսևորեց հոռոմեական մասնավոր սեփականատիրական հասարակության կենսական պայմանները, այնպես, որ հնագույն դարերի մասնավոր սեփականատիրական իրավակարգերում անհրաժեշտություն չի զգացվել որևէ բարեփոխություն կարելի է ընդունել համանման հասարակական պայմաններում, իսկ անհամապատասխան է ստրկատիրական իրավակարգի իրավական նորմերի կիրառումը տոհմային հասարակության մեջ, կամ տոհմային իրավակարգի օրենքները ֆեոդալական հասարակության մեջ:

Հայ ժողովուրդն ունեցել է թե՛ սովորույթի (անդիր) և թե՛ գրավոր օրենքներ, ինչպես բոլոր ժողովուրդները՝ ասորիները, պարսիկները, հույներն ու բյուզանդացիները: Հունական և բյուզանդական օրենքները կոչվել են նոմոսներ: Հայկական օրենքը և հունական նոմոսն ունեցել են նույն իմաստը: Հայությունը, ինչպես ցույց է տալիս հայ իրավունքի տառամնասիրությունը, մինչև 12-րդ դարը չի ունեցել հայկական օրենքների ժողովածու, բայց ունեցել է գրավոր օրենքներ: Մովսես Խորենացին ակնարկում է գրավոր օրենքների գոյության փաստը Հայաստանում. «Այլ ոչ արդարև այսօրիկ կարծեցիկ լինի, քանզի դասին և միջոցք լիալ պատեալազմացն, և գիր պարսից և յունաց, որովք այժմ գիրից և գառառաց ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հաւաքակալութեանց և դաշանց այժմ առ մեկ գտանին տնրաւ գրուցայ մատեանք»¹²:

12. «Բայց իրավացի չի լինի այսպես կարծելը, որովհետև պատերազմների միջև եղել են և ժամանակամիջոցներ, և կային պարսից և հունաց գրեր, որոնցով գրված այժմ դանդում են մեկ մոտ անթիվ բանակություններ գրություններ, վերաբերյալ գյուղերի և գավառների և յուրաքանչյուր տների սեփականության, և բնդհանուր վեճերի և դաշինքների, մանավանդ սեղանական ազնվականության ծագման» (Թարգմ. Ստ. Մայիսյանի):

Օրենքի, կանոնի գոյության մասին հիշում է նաև Փավստոս Բյուզանդացին իր պատմության չորրորդ գլխի 3-րդ գլխում, երբ խոսում է ներսես կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Աշտիշատի ժողովում սահմանած օրենքների ու կանոնների մասին. դրանք որոշումներ են, որ վերաբերում էին թե՛ աշխարհիկ և թե՛ կրոնական կարգերը բարեկարգելու. «կարգեցին, կազմեցին, կանոնեցին, յօրինեցին»¹³ և այլն:

Թեև հին Հայաստանում մինչև 12-րդ դարը չի եղել աշխարհիկ իրավաբանական աշխատություն կամ օրինագիրք, բայց և այնպես սահմանվել են գրավոր կանոններ և օրենքներ, որոնցով ղեկավարվել է կյանքը: Այդ օրենքները մշակվել են հատուկ ժողովածուներում և արձանագրվել ու կիրառվել կյանքում: Այդ ժողովների մեջ հնագույնը Աշտիշատի ժողովն է, որ տեղի է ունեցել 365 թվականին (մ. թ.), այնուհետև այսպիսի ժողովներ եղել են Շահապիվանում 443 թվականին, Դվինում 555 և 648 թվականներին, Պարտավում 768-ին, Սսում 1243 թվականին, Ջազավանում 1270 թվականին և այլն: Այս ժողովներին, որոնք հրավիրվել են հոգևորականության նախաձեռնությամբ, մասնակցել է նմանապես հայ աշխարհիկ ավագանին: Իրենց արտաքին բնույթով այս եկեղեցական ժողովները սահմանել են ոչ միայն կրոնական-եկեղեցական, այլև աշխարհիկ կյանքին ու կենցաղին, հասարակական հարաբերություններին վերաբերող կանոններ, որոնք օրենքի ուժ են ստացել և դորձագրվել:

Այս կանոնները 8-րդ դարում ժողովում և օրինագիրք (կանոնագիրք) է կազմում Հովհան Օձնեցին (717—728 թ. թ.): Ինչպես ցույց է տալիս Խ. Սամվելյանը, Հովհան Օձնեցուց հետո հաջորդ դարերում ավելանում են նոր կանոնադրություններ նրա կազմածի վրա: Կանոնական հավաքածուի աճը կանգ է առնում 10—11-րդ դարերի վերջերին¹⁴:

Այս նշանակում է, որ մինչև Գոշի Դատաստանագիրքը Հայաստանում գոյություն են ունեցել գրավոր օրենքներ, թեև ոչ գրանք չեն համարվում «ազգային օրենսգիրք», «հայկական կոդեքս»¹⁵ կամ իրավաբանական աշխատություն, ինչպես գրում է Մ. Արեղյանը¹⁶:

13. Ընդգծումներն իմն են Խ. Սամվելյանը «Յօրինեցին» բառի ստուգաբանությունից (օրենք) կենցաղ առաջարկում է այդ բառը հասկանալ «օրենսդրեցին» իմաստով, իսկ Ստ. Մայիսյանը դուրս է գցել «Յօրինեցին» և թարգմանել է «կարգ ու կանոն սահմանեցին, կազմակերպեցին» (Փավստոս Բյուզանդ, Թարգմ. Ստ. Մայիսյանի, Արևան, 1947 թ., էջ 144):

14. Պրոֆ. Խ. Սամվելյան — նույնը, էջ 48:

15. Նույնը, նույն տեղում, էջ 73—74:

16. Մ. Արեղյան — նույնը, հատոր 1, էջ 148:

Ինչո՞ւ Հայաստանում չի կազմվել աշխարհիկ քնդհանուր օրենքների մի ժողովածու, այլ ղեկավարվել են վերը նշված եկեղեցական ժողովների կանոնադրություններով, Այդ երեսվյեռ պետք է բացատրել նրանով, որ Հայաստանում գոյություն չի ունեցել համակենտրոնացված ուժեղ միապետական իշխանություն: Երկիրը բաժանված է եղել Ֆեոդալական մասեր իշխանությունների— նախարարությունների. նույնիսկ 10—12-րդ դարերում գոյություն ունեին մի քանի մանր թագավորություններ, ինչպես Վասպուրականի, Վանանդի (963—1065 թ. թ.), Սյունիքի (970—1170 թ. թ.), Տաշիր Զորագետի, որի գոյությունը տևեց մինչև 10—13-րդ դարերը: Այս կենտրոնախույս Ֆեոդալական իշխանությունները ներկայացրել են զրեթև ինքնուրույն պետական կազմակերպություններ—պետություններ պետության մեջ, ունեցել են ղեկավարման իրենց դատարանը, օրենքները և այլն: Պետական այս կառուցվածքի մեջ անհրաժեշտություն չէր զգացվի քնդհանուր պետական օրենքների, հետևաբար և այդպիսի օրենքների ժողովածուի: Հոռմը հրատարակեց օրենքների առաջին ժողովածուն՝ *corpus juris*-ը, բյուզանդական կայսրությունը Հուստինիանոսի օրով հրատարակեց իր օրենսդիրը, օրովհետև դրանք ներկայացնում էին ուժեղ կենտրոնացված պետություններ և լայնածավալ այդ պետությունները կառավարելու համար քնդհանուր պետական օրենքների կարիքն զգացվեց: Հարց է ծագում, իսկ ինչո՞ւ օրենսդրի կարիքն զգացվեց 12-րդ դարում, երբ հայությունը զուրկ էր պետական իշխանությունից և հենց այդ ժամանակ հանդես եկան Գավիթ Ալավկա որդու և Մխիթար Գոշի դատաստանագրերը: Հայաստանը գտնվում էր օտար տիրակալների՝ սելջուկների տիրապետության տակ, որոնք հայերի՝ որպես «գավուր»-ների դատը չէին վարում և դրա հետևանքով բառավորներն անաշու չէին լինում դատավարության ժամանակ, ինչպես Գոշն է գրում նախարանում: Հայերն զգում էին իրենց օրենքներն ունենալու և գաղական դործերն այդ օրենքներով ղեկավարելու պահանջը: Այդ պահանջն զգացվում է թե՛ Կիլիկիայում և թե՛ Արևելյան Հայաստանում, որտեղ այդ ժամանակ կազմակերպվել է Զաքարյանների իշխանությունը վրաց թագավորների հովանավորության տակ:

Համանման պահանջ զգացվում է նաև Կիլիկիայում, որտեղ կազմակերպված էր հայկական իշխանություն: Այստեղ կարող էր զեր խաղալ նաև Կիլիկիայի հայության անտեսական—կուլտուրական հաղորդակցությունն արևմտյան ժողովուրդների հետ:

12-րդ դարում Գավիթը, Մխիթար Գոշը և Ամրատ Գունդատարը հանդիսանում են հայ իրավունքի անդամների շարագրողները, իսկ Ներսես Լամբրանացին՝ օտար օրենսդրի առաջին թարգմանողը:

Մխիթարը Գոշ է կոչվել, օրովհետև նրա միտքը ուշ էր բուսել (Շրանդի հեղադրել է կին ալիք նորա)¹⁷, նրա մասին տեղեկություն հաղորդում է 13-րդ դարի պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին: Գանձակ քաղաքից էր Գոշը, «հռչակաւորն այն և մեծիմաստն գիտութեամբ»¹⁸, Մնոզները նրան տալիս են ուսման, իսկ երբ արքունիք է հասնում, նա ձեռնադրվում է կուսակցուն բաժանա: Ուսման ծարավը հագեցնելու նպատակով գնում է Տավուշ Հովհաննես գիտնական վարդապետի մոտ, բայց չի բավարարվում և մեկնում է Սև Լեռան վանքը և սովորում աւսուցիչների մոտ, ապա գնում է Կարին և այստեղ ծանոթանում Բուրթ իշխանի հետ, որը հովանավորում է նրան: Կարինից վերադառնում է Հայաստան և զբաղվում գիտությամբ: Նրա իմաստության համբավը տարածվել էր ամենուրեք, այդ պատճառով շատ աշակերտներ զալիս էին նրա մոտ սովորելու: Բայց տաճիկները նեղում են Մխիթարին Աղվանից կաթողիկոսի թելադրանքով, ուստի նա հեռանում է Խաչեն գավառի Հաթիբքը, սակայն լսելով Քուրթ իշխանի վերադարձի մասին Մխիթարը Հաթիբքից հեռանում է և բնակվում Քուրթ իշխանի կալվածում, Կաչեն գավառի Գետիկ վանքում, Աղստե գետի վրա: Սաստիկ երկրաշարժի պատճառով Գետիկը խարխլվում է և Մխիթարը Խլանե իշխանի օժանդակությամբ Տանձուտի ձորում ձևեր է բերում տեղ և կառուցում նոր վանք, որ կոչվում է Խոր-Գետիկ: Այստեղ ապրում ու գիտությամբ է զբաղվում Մխիթարը և սովորեցնում շատ աշակերտների: Նա մեռնում է այստեղ, հասնելով խորին ծերության, Հայոց ՈԿԲ (662), այսինքն մեր 1213 թվականին¹⁹: Սակայն հայտնի չէ Գոշի ծննդյան թվականը: Մ. Արեղյանը, հիմնվելով պատմագրի այն հաղորդման վրա, թե Գոշը մեռել է խորին ծերության հասնելով («այնտեղալ և իս ատուրբ» — Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 207), ենթադրում է, թե մեռած պետք է լինի 80—85 տարեկան հասակում և դրա հիման վրա նրա ծնունդը համարում է 1130 թվականը:

17. «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ», Թիֆլիս, 1903 թ., էջ 208:

18. Նույնը, էջ 195:

19. Նույնը, էջ 195, 200 և 207:

Գոշը թողել է հետևյալ աշխատությունները, որ հիշում է Կիրակոս Գանձակեցին իր պատմության մեջ (էջ 208—209-ում)։ «Համառոտ մարգարէութիւն նրեմիայի», «Սուղ ինչ կանոնս սպասաւորելոյ մարմնոյ և արեան Տեառն», «Ողբք ի վերայ բնութեան», «Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց»։ Նա թողել է նաև «Դատաստանագիրք» և «Առակք» աշխատությունները, որոնք ամենաարժեքավորներն են նրա ստեղծագործությունների մեջ։

Դատաստանագրքի ճիշտ վերնագիրը հետևյալն է. «Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց»։

«Դատաստանագիրք»-ը բաղկացած է երեք մասից. առաջինը վերնագրել է «Նախադրութիւն», երկրորդը՝ «Նկեղեցական կանոնք», իսկ երրորդը՝ «Աշխարհական յօդուածք»։ Նախադրությունն ունի 11 գլուխ, երկրորդ մասը՝ 124, իսկ երրորդը՝ 130 գլուխ։ Նախադրության առաջին գլխի մեջ թվում է 12 կետ, որոնցով հիմնավորում է դատաստանագիրքը շարադրելու պատճառները։ Դրանց մեջ հիմնականը Մխիթար Գոշը համարում է հայերի և մահմեդականների միջև եղած տարբերությունը և մահմեդականների բամբասանքները, թե քրիստոնյաները դատաստան չունեն։ «Բամբասան չօրէնսն Քրիստոսի, թէ դատաստան ոչ կայ ի նմա», իսկ հայերի մեջ շատերը գտնում են մահմեդականներին, որովհետև նրանց օրենքն ու դատաստանն արդար են (բաղդամք են, որ գտնեն զայլազգիս, որպէս թէ իրաւացի դատաստան ունին»²⁰։ Տասներկու պատճառարանությունների մեջ ուշադրության արժանի կետ է ութերորդը, որի մեջ նշում է եպիսկոպոսների, վարդապետների, քահանաների, իշխանների և աշխարհական մեծերի աշուտությունը, կաշառակերությունը և տգիտության հետևանքով ուղիղ դատաստանը խեղաթյուրելը («ոմանք յեպիսկոպոսաց և ի վարդապետաց և ի քահանայից և ի գլխաւոր աշխարհականաց և յիշխանաց, զի աշուտանօք և կաշառօք և տգիտութեամբ թիւրեն զուղիղ դատաստանն»²¹։

Այս հանգամանքների վրա ավելանում են Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի հարկադրելը Դատաստանագիրքը գրելու մասին («բայց եղև պատճառ գրելոյ զսա ի հարկելոյ զմեզ Տեառն Ստեփաննոսի Աղուանից կաթողիկոսի միանգամ և երկիցս»²²։ Այնու-

հետև բացատրում է, թե ի՞նչ է դատաստանը, ո՞ւմ կարելի է վստահել, ո՞վքեր են դատավորները, ինչպիսի՞ն պիտի լինեն դատավորները և դատախազները, ի՞նչ է երգումը, ի՞նչ է վկայությունը։ Գոշը այս բոլոր խնդիրների մեկնարանություն մեջ հիմք է ընդունում քրիստոնեական ուսմունքը։ Նախադրության 9-րդ գլխում հրահանգում է քրիստոնյաներին՝ չդիմել մահմեդական դատաստանի, որովհետև հայը հավատացյալ է, մահմեդականը կամ այլազգին՝ անհավատ, և ոչ մի կապ չկա հավատացյալի ու անհավատի միջև, ինչպես չկա համաձայնություն լուսինի և խամարի միջև («զի՞նչ միաբանութիւն է լուսոյ ընդ խամարի կամ զի՞նչ բաժին կայ հաւատացելոյն ընդ անհաւատին»²³։ Այս նեղ, ազգայնական ոգով է շարադրված Դատաստանագիրքը, ինչպես ճիշտ գիտել է Մ. Արեղյանը իր ժամանակին։ Ազգային, կրոնական խտրականությունը դրսևորվել է նաև ճորտերի նկատմամբ սահմանած իր կանոնների մեջ։ Այսպես, Դատաստանագրքի երկրորդ մասում սահմանում է հետևյալ կանոնը. եթե մեկը իր ծառայի կամ աղախնի աչքին խփի և կուրացնի, պետք է նրանց ազատ արձակի նրանց աչքի փոխարեն, կամ եթե իր ծառայի կամ աղախնի ատամը թափի, պետք է նրանց ազատ արձակի նրանց ատամի փոխարեն։ Եվ այս դատաստանը պետք է անփոփոխ մնա հավատացյալների նկատմամբ։ Իսկ եթե նույն դեպքը կատարվի այլազգի ծառայի կամ աղախնի հետ, այդ դեպքում պետք է ծախել նրանց ըստ իրենց արժեքի, պակաս կամ կես գնով»²⁴։

Այս և համանման խտրականությունը բխում է Մխիթար Գոշի ընդհանուր աշխարհայացքից, այն մտածելակերպից, թե հայեր տարբերվում են մահմեդականներից լեզվով և կրոնով, ուրեմն պետք է տարբերվեն նաև դատով ու դատաստանով։

«Մխիթար Գոշի աշխարհայացքը և նրա Դատաստանագրքի ոգին համահնչուն են սուրբալական այն պայմաններին, որոնցում մշակվել ու զարգացել է Մխիթար Գոշի աշխարհըմբռնումը։ Նրա օրով Զաքարե և Իվանի հայ իշխանները վրաստանի ժողովրդի հետ միասին հայ երկիրն ազատում են սելջուկների տիրապետությունից և ինքնուրույնաբար ղեկավարում։ Զաքարյանների օրով Հայաստանը վերակենդանանում է տնտեսապես և քաղաքականապես։ Հայ ֆեոդալականությունն այս պայմաններում անհրաժեշտություն է զգում իրավաբանորեն ձևավորելու իր տիրապետությունը և ամրա-

20. «Դատաստանագիրք», էջ 5—6 (Վահան վրդ. Բաստամյանի հրատարակություն)։

21. Նույնը, էջ 12։

22. Նույնը, էջ 17։

23. Նույնը, էջ 59։

24. Նույնը, մասն երկրորդ, գլ. 1, էջ 343։

պնդելու աչն: Մխիթար Գոշը տեսականորեն հիմնավորում է Հայ ֆեոդալականության քաղաքական այդ մտորումները և գրեթե բոլոր Գաղափարապետական գործի մեջ: Դրանով պետք է բացատրել ազգային ներհակությունը, որ տեսնում ենք Գաղափարապետական գործի մեջ:

Գաղափարապետական գործի մեջ է ոչ միայն Հայաստանում, այլև Հայաստանից դուրս, որտեղ ապրել է Հայության ստվար հատվածը, ինչպես Լեհաստանում, Ղրիմում, Վրաստանում: Վրաստանի թագավոր Վախտանգի գաղափարապետական գործը, որը, ինչպես վերը տեսանք, օգտագործել էր Մխիթար Գոշի Գաղափարապետական գործը, 1835 թվականին մտնում է Ռուսաստանի քնդհանուր օրենսգրքի մեջ: Այս նշանակում է, որ Գոշի Գաղափարապետական գործը մտնում է Ռուսաստանի օրենսգրքության մեջ²⁵:

Մխիթար Գոշի Գաղափարապետական գործը է Սմբատ Կիրիկիայի Հայ թագավորության օրենսգրքը կազմելիս:

Մխիթար Գոշի երկրորդ ժողովածուն նրա «Առականներն» են: Գոշը, ինչպես ցույց տվինք վերը, թողել է գրական մի շարք ստեղծագործություններ և եղել է հեղինակավոր Հասարակական դեմք: Հենց այն հանգամանքը, որ Իվանեն Անիում հրավիրված եկեղեցականների ժողովին հատուկ հրավերով մասնակից է դարձնում Գոշին, վկայում է նրա հեղինակությունը և բարձր դիրքը իր ժամանակակից առաջավոր մարդկանց շարքում: Գոշի թողած գրական ժառանգության մեջ «Առականներ» հանդիսանում են նրա լավագույն գրական ստեղծագործությունը: «Առականներ» արժեքավոր ներդրում են Հայ գրականության մեջ և արտացոլում են Մխիթար Գոշի ժամանակի Հայ հասարակական հարաբերությունները, պայքարը, Հայ ժողովրդի կենցաղը, իրավունքը, քննադատվում են ընկած բարքերը, տիրոջների ճնշումը և շահագործումը «Հնազանդյալ»-ներին: Մխիթար Գոշը լինելով իր ժամանակի հասարակության ծնունդը և այդ հասարակության դերիշխող դասի՝ Հայ ազատականության և հոգեբանականության զարգացմանը, չի բողոքում ժամանակի սոցիալական անհավասարության և դասակարգային ներհակության դեմ: Հասարակության շերտավորումը տիրողների և հնազանդյալների՝ նրա համար բնական երևույթ է, իսկ պայքարը հզորների դեմ աշխարհ, որովհետև հզորներին հաղթելն անկարելի է: Այս միտքն արտահայտել է հետևյալ առակի մեջ.

«Մի անգամ ասողերը հավաքվեցին և նրանցից մեկնաձերերն ասացին.

— Մենք շատ ենք, ուրեմն ինչու՞ չենք լուսավորում ցեղին ու գիշերը արեգակի նման:

— Որովհետև միարանությունը չենք վարում—պատասխանեց մեկը:

Եվ որոշեցին նախ հալածել ու փախցնել արեգակին. բայց երբ լուսինը ծագեց, հաղթվելով նրանից՝ ասողերն ասացին.

— Եթե մենք լուսնի լույսից աչպես ազդառայանք, ապա ի՞նչ կլինի, երբ արեգ ծագի:

Ասողերը զգացին և խոստովանեցին իրենց պարտությունը²⁶:

Այս առակն ասում է՝ թեկուզ շատ լինեն և տկար, բայց ուժեղին հաղթել չեն կարող²⁷:

Գոշը քարոզում է հնազանդություն իշխաններին և թագավորներին. անհնազանդությունը շարիք է առաջացնում և խախտում է իշխանության անսահման կարգն ու կանոնը. «այնորից լուծանին կարգը իշխանությանն»²⁸:

Դժգոհներին և անհնազանդներին համոզում է, որ վերնախավերը նրանց խնամում են, պաշտպանում են և տալիս են ժողովրդին ալիքի շատ, քան ստանում են նրանից: Իր այս հայացքն արտահայտված է հետևյալ առակների մեջ.

«Եղև երբեմն արտունջ անդէոց, թէ վասն ծննդոց մեր աշխատմք, և ստեամբք ժողովեմք կաթն. և մարդիկ ճմլեալ զպտկունս մեր առնուն ի մէնջ զվաստակս մեր. ելցուք և ալ մի՛ դարձցուք առ նոսա: Եւ մի տմն ի նոցանէ իմաստուն ասէ. Ոչ է ալիպէս, զի զաւելորդսն քան զպէտս ծննդոց մերոց առնուն մարդիկ, և խնամեն զմեզ և զծնունդս մեր, զի առնումք շատ. քան թէ տամք»²⁹:

Գոշը առականների մեջ հնազանդություն քարոզելով ժողովրդին միաժամանակ զգուշացնում է իշխողներից զգուշանալ ժողովրդից, որը կարող է իմաստությունը դորանալ և հաղթել տերերին, հզորներին: Այս միտքը զարգացնում է հետևյալ գեղեցիկ առակի մեջ.

«Զբոյն մըջեան արջ փորէր և լեզուաւ ժողովէր և ուտէր. և հնարի մըջին սատակել զնա. երթեալ առ պիծակ և գոռեխ, և մեխ և շանաճանճ և բրէտ և առ նման

26. Մխիթար Գոշ, Վարդան—«Առականներ», Երևան, 1951 թ., էջ 7:

27. Մխիթար Գոշ— «Առականներ», Երևան, 1951 թ., էջ 46:

28. Նույնը, էջ 74:

29. Նույնը, էջ 86, 2:

25. Վահան վրդ. Բաղաստան—նույնը, էջ 108:

սոցիալական և ազգային օգնել իբր ազգային: Յառակցեն, հարկանեն զաշս և զլսելիս արջուն, և հարկանեն զլուսն զքարի, և նեխի և որդունք ևս ծնանին. և ի սաստկութենեցաւոց զբերան բացեալ զոչէր և նոցա մտեալ յորովայնն խոցոտէին զաղիսն, և նեղեալ դիմէ ի հոսանս ջրոյ, և անշափ ի ներքս մտեալ հեղձանի:

Զօրութիւն առակիս այսպիսի է. զի հզօրք արհամարհեն, և ոչ երկնչին, սակայն իմաստութեամբ զօրանան փոքունք, և յաղթեն հզօրաց: Բայց այս իմաստութիւն է՝ ի փոքունց իբրեւ ի մեծաց նրկնչել³⁰:

Գոշը որպէս եկեղեցական չի խաղաղանում հոգեւորականության թերութիւնները, չի խանգարում նրանց, ինչպէս Վարդան Այգեկցին: Եվ եթէ մի քանի սակավաթիվ առակների մեջ (ՃԺԿ, ԻԲ, ԶԷ, ՃԻԱ) շեշտում է նրանց թերութիւնները, ապա դա բխում է նրա հոգեւորականութիւնը ժողովրդի աչքում բարձրացնելու, նրան դաստիարակելու նպատակադրումից: Նա անթույլատրելի է համարում եկեղեցականներին արհամարհելը և նրանց իրավունքի տուճահարումը աշխարհականների կողմից և բարձրացնում է հոգեւորականութեան դերը: Այդ տրամադրութիւնն է արտահայտում հետևյալ առակը.

«Երկիր հայեցեալ ի բարձրութիւն լերանց համարձակեցաւ լինել երկին և ոչ կարաց զլուսաւորս ընդ ինքեամբ առնել նման երկնի՝ և լուսաւորել:

Յանդիմանէ նշանակս զաշխարհականս ոմանս, որ փրուցեալ ի ճոխութիւն իւրեանց, զքահանայից կամին յափշտակել զպատիւ, սակայն լուսաւորին՝ քան լուսաւորեն, նման երկրի, զի լուսաւորի, քան լուսաւորէ³¹:

30. Մխիթար Գոշ, նույնը, էջ 114, ՃԺԿ:

31. Նույնը, էջ 46:

Գոշի առակների մեջ, ամենիս իրենից, օրյեկտիվորեն դրսևորվել է իր ժամանակի քաղաքի և գյուղի հակադրութիւնը, դասակարգային հակամարտութիւնը³² և այլն: Նրա առակների մեջ, ինչպէս Նղոսյանի առակների մեջ, գործում են մարդիկ, հասարակական տարրեր խավերի ու պրոֆեսիայի ներկայացուցիչներ, այլև կենդանիներ, թռչուններ, զեռուններ, ճիւղուններ, բույսեր, հատիկներ, զետեր, ծառեր, հացարույսեր, արև, լուսին, աստղեր և այլն, բայց դրանց մեջ բնականաբար մեծ տեղ են բռնում կենդանիները, որովհետև առակները կենդանական վեպի մնացորդներ են, որոնք երկար դարեր պահպանվել են ժողովրդի մեջ: Այս առակների մեջ Գոշը պատմելուց հետո վերջում գնում է առակի բարոյական իմաստը և ընթերցողին հասկանալի դարձնում նրա միտքը:

Գոշի առակների թիվը 190 է: Նա առակները բաժանել է երկու խմբի: Առաջին խումբը անվանում է առասպելական և բարոյական առակներ («Առակք առասպելականք և բարոյականք»), իսկ երկրորդը՝ հորինված, ստեղծագործական («Առակք ստեղծականք»):

Գոշի առակները, բացի այն, որ դրսևորում են իրենց ժամանակի հասարակական հարաբերութիւնները, պարունակում են բարոյախոսական հրահանգներ, հասարակական արատները վերացնելու նպատակով տրված խրատներ: Այս իմաստով նա հունական առակագրից հետո հանդիսանում է երկրորդը համաշխարհային գրականութեան մեջ թե՛ որպէս առակագիր և թե՛ որպէս գիղատիկ պոեզիայի ներկայացուցիչ:

32. Պրոֆ. Մ. Արեղյան — «Հայոց միջնադարյան առակներն և սոցիալական հարաբերութիւնները նրանց մեջ», Երևան, 1955 թ.:

